

Codicilla 1558. g. „Jannis Hus et Hieronymi Pragensis, martyrum Christi, historia et documenta“.

U Češkoj su Husovi radovi već za njegova života, a posebno nakon njegova spaljivanja, usrdno prepisivani a kasnije i tiskani. Pisane su o Husu i mnoge kompozicije u stihu i pjesme, također i latinske (npr. tzv. „husitske vesperae“ za praške studente). U XVI i XVII vijeku slavili su Husa i češki reformacioni humanisti latinskim stihovima (npr. čuveni Magister Jan Campanus ili Augustinus Stefanides i dr.). Dakako, Husa je spominjao u svojim historijskim radovima J.A. Komenský; radi se prije svega o dva čuvena spisa koja su objavljena najprije na latinskom. Prvi se zove „Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae iam inde a primordiis conversionis suae ad christianismum, h.e. anno 894, ad annum usque 1632“; nastao je vjerojatno 1632. g., ali je objavljivanje na latinskom čekao do 1647–1648. godine a na češko do 1655. Drugi rad ima širi raspon, kao što pokazuje već i naslov: „Ecclesiae Slavonicae ab ipsis Apostolis fundatae ... brevis Historiola“, latinski je tiskan 1660. godine. To je, međutim, bilo tada moguće samo u inozemstvu; u Češkoj za vladavine protureformacijskog režima od narodne tragedije sve do narodnoga preporoda uspomena je Husova svim sredstvima potiskivana. U to su vrijeme u mnogim zemljama izlazili prijevodi Husovih spisa, edicije i izbori, pa i različiti istraživački radovi. Za novo dublje poznavanje Husa u Češkoj zaslužan je posebno svećenik i profesor Kašpar Royko, rodom Slovenac, koji je 1780–1782. g. objavio spis o koncilu u Konstanci u dvije knjige; druga je knjiga u cijelosti posvećena ličnosti Jana Husa. 1784. i 1785. g. dodao je Royko još dvije knjige, od kojih prva govori o magistru Jeronymu, a druga o duhovnom razvoju češkog naroda nakon spaljivanja obojice mučenika. U toku daljeg napredovanja češkog preporoda oživio je i dublje ocijenio Husovu ličnost i djelo najveći češki povjesničar František Palacký, i to u III dijelu svoje Povijesti češkog naroda. Kao editor objavio je „Documenta Mag. Johannis Hus vitam, causam, doctrinam illustrantia“ (1869). Kao slijedeći editori Husovih djela istakli su se prije svega Karel Jaromír Erben (inače čuveni pjesnik) i profesor Václav Flajšhans. Najveće djelo o Husovu životu i radu obradili su historici Václav Novotný i Vlastimil Kybal (1919–1927). Onda je nastao niz radova o Husu koji otkrivaju dosad nepoznate činjenice i ocjenjuju značaj i doprinos Husovih misli. Tu dakako dolaze do izražaja različita gledišta; međutim preovladavaju ona pozitivna. S katoličkog stajališta napisao je o Husu veliku monografiju Jan Sedlák; s marksističkog polazišta pokušali su napisati takve radove Milan Machovec, Josef Macek i Robert Kalivoda. Sada priprema Čehoslovačka akademija znanosti sveukupno izdanje Husovih djela; zasad je brigom Anežke Schmidtove objavljena postila „Ad te levavi“.

Općenito se može reći da Husovo paralelno korišćenje češkog i latinskog jezika simbolički izražava njegovu dvostruku funkciju – narodnu i sveljudsku.

Jan B. Čapek

ETRURSKA I RIMSKA ONOMASTIČKA FORMULA

Situacija u Italiji u prvoj polovici 1. tisućljeća pr.n.e. može se opisati kao splet triju faktora: utjecaj grčke civilizacije, širenje etrurske države, raznovrsnost autohtonih italjskih naroda i jezika. Iz njihova međusobnog ukrštanja proizlaze procesi grupiranja plemena, razvoja trgovine, formiranja društvenih slojeva, nastanak i širenje pisma i pismenosti, razvoj sakralne i profane umjetnosti.

U Toscani se u 8. st. pr.n.e. kao ni iz čega razvija nova civilizacija jakih istočnjačkih crta, izvanindoevropski otok u moru indoevropskih naroda: Latina na jugu, Umbra na istoku, Veneta na sjeveru. Već antički pisci priznaju važnost Etruščana, a danas više nego ikad uviđamo snagu utjecaja tog tajanstvenog naroda na susjede. Predaja koju prenosi Tacit smješta početke pismenosti Etrurije u 8. st. pr.n.e. i spominje Demarata, oca Tarkvinija Priska (jednog od rimskih kraljeva) kao prenosioca grčkog alfabeta. Nema nikakve sumnje da je etrurski alfabet ponikao iz grčkog.

Razvoj pisma počinje u Egiptu s piktogramima koji su kasnije, transformirani, bili preuzeti već sa silabičkim vrijednostima u zapadnosemitska pisma. Tako su se pojedini znakovi razvili iz crteža: jedan od njih, na primjer, iz crteža glave bika (= hebrejski alef, kasnije grčko alfa), a drugi iz valovnice, stilizirane morske površine (= hebrejski mim, kasnije grčko mi). Naime, od Feničana to pismo, sada već s fonetskim vrijednostima, preuzimaju Grci u 9. st. pr.n.e. na Cipru ili Rodu, prilagođujući ga fonološkom sustavu svoga jezika i pretvorivši njima nepotrebne simbole u znakove za vokale. Etruščani preuzimaju ovu posljednju varijantu i, uz manje promjene, formiraju svoj sistem alfabetskog pisma, koji transkribiran glasi: A, K, E, V, Z, H, TH, I, K, L, M, N, S, P, Q (K), R, S, T, U, PH, S, KH.

Alfabet se u Italiji širi iz nekoliko centara gdje je došlo do dodira s Grcima, pa postoje dvije regionalne varijante pisanja glasa S i tri varijante glasa K (jedan ispred e, drugi ispred a, treći, Q, ispred u). I ortografija se u toku tih stoljeća prilično mijenja.

Etrurski pisani spomenici veoma su brojni ali oskudni u sadržaju. Dok je glavnina grčkih ranih natpisa ekonomske naravi (služe za bilježenje činjenica), etrurski su uglavnom komemorativni (u spomen pokojniku), ili dedikativni (u vezi s čestim običajem darivanja predmeta umjetničke vrijednosti). Ostale kategorije su, na žalost, samo izuzeci: model ovčje jetre iz Piacenze s popisom imena božanstava – priručnik za *haruspices* (vračeve); cipus iz Perugije sa dužim juridičkim tekstom; pločice iz Pyrga s dvojezičnim zavjetnim natpisom (etrurski i punski); povoji mumije iz Zagreba sa vjerojatno ritualnim tekstom; opeka iz Capue sa jako oštećenim natpisom.

Od 5. st. pr.n.e. se u podzemnim oslikanim grobnicama u Tarkviniji, Cerveterima, Volterri uz likove mitoloških junaka ispisuju imena po uzoru na grčke oslikane posude klasičnog doba. Isto se ponavlja od 3. st. pr.n.e. na brončanim ogledalima koja su ukrašena ugraviranim mitološkim scenama. Imena su uvijek etrurizirana, npr.: ACHELE—Ahil, AIVAS—Ajaks, EKTUR—Hektor, HERKLE—Heraklo. Od najviših bogova TINIAS je Zeus (Jupiter), TURAN Afrodita (Venera), a MENRVA je Atena (Minerva). Najbrojnija je kategorija nadgrobnihi natpisa, i doslovno svaka grobnica bila je identificirana onomastičkom (imenskom) formulom iznad vrata, kao npr. nekropola Banditaccia kod Orvieta. I sarkofazi nose uz rub ime pokojnika, a kad spaljivanje zamjenjuje sahranjivanje, natpis se smješta uz rub četvrtaste urne s antropomorfnim pokrovom, iznad friza sa najčešće mitološkom scenom.

Osobno ime, *praenomen* (PN) određuje pojedinca, ali neprecizno, jer je njihov broj ograničen na 30 u Varonovo doba, dok se broj porodičnih imena, *gentilitia* (GN), penje na 1000. Između 7. i 4. st. pr.n.e. svako treće ime je označeno s ta dva elementa. *Cognomen* (CN) se javlja dosta kasnije i ima aristokratsko obilježje. U Etruriji je zato ime oca, patronimik (PAT), često na mjestu CN kao treći član. PAT je redovito *praenomen* oca. Etruščani pored oca ravnopravno stavljaju i majku (MET), a njeno ime je obično njezin GN. Ponekad se pored svega toga kod ženskih imena javljaju i podaci o suprugu kao gamonimik (GAM), i to kao njegov GN sa PN ili bez njega. Imena dolaze u dva padeža: u nominativu se redovito nalaze PN, GN, CN; a ostali (PAT, MET, GAM) u genitivu.

Tabla 1

nom.	MASC.		nom.	FEM.	
	gen.			gen.	
ARNTH	ARNTH(i)AL		ARNTHI ARNTHIA	ARNTHIAL ARNTHIAS	
AVLE (AULE)	AVLES		AULIA	AULIAS	
LARIS	LARISAL		—	—	
LARTH	LART(i)AL		LARTHI LARTHIA	LARTHIAL LARTHIAS	
(MA)MARCE	(MA)MARCES		—	—	
—	—		RAMTHA	RAMTHAS	
—	—		THANXVIL	THANXVILUS	

PRAVILO: Iza -th/-t ili -s: genitiv -(i)al.
Iza -a, -ia, -l: genitiv -s.

Distinkcija muškog i ženskog roda postoji samo kod imena.

Tabla 2 — tipovi gentilicija

nom.	MASC.		nom.	FEM.	
	gen.			gen.	
-na ZERTNA	-nas ZERTNAS		-nai (-nei) ZERTNAI	-nal ZERTNAL	
-ni LATINI	-nis LATINIS		-ni LATINI	-nial LATINIAL	
-(i)e SEITITHE ATIE	-(i)es SEITITHES ATIES		-i SEITITHI ATI	-ial SEITITHIAL ATIAL	
-u PUMPŪ	-us PUMPUS		-ui PUMPUI	-ual PUMPUAL	

GN se često tvori od PN, dodavanjem sufiksa -na, npr.: MARCE—MARCENA. PAT je PN u genitivu, a MET ima ponekad sufiks -s (kasnije -as) na genitiv ženskog GN. Robovi nose PN gospodara i svoj PN sa sufiksom -sa: CAPE MUCATESA (Cape, Mucateov rob). Osobe bez etrurskog građanstva ne nose PAT.

Prema gore navedenim primjerima obrazac jednostavne formule koju su Etruščani najčešće upotrebljavali može biti slijedeći: PN—GN—PAT.

1. ARNTH MARKNA AVLES (Arnth Markna, sin Avlesa) za muškarca, ili
2. ARNTHI MARKNAI AVLES (Arnthi Marknai, kći Avlesa) za ženu. Često se toj sekvenci dodaje GN majke: PN—GN—PAT—MET
3. ARNTH MARKNA AVLES LATINIALS (Arnth Markna, sin Avlesa i Latinije). Nije rijetko niti ispuštanje PAT u korist MET: PN—GN—MET
4. ARNTH MARKNA LATINIALS (Arnth Markna, sin Latinije).

Ovo su bili primjeri jednostavnijih formula, ali nisu rijetke kompliciranije varijante, u kojima se obliku (3) dodaju očevo GN i majčino PN, a zatim variraju kao u (1) i (4): PN—GT—PAT : GN—PN : MET

5. VELTHUR LATINI MARKES LATINIS RAMTHAS ATIALS (Velthur Latini, sin Marka Latinija i Ramthe Atial).

S obzirom na to da etrurska žena stupa u ravnopravni brak s muškarcem, ona može navesti i ime supruga (GAM), njegov GN u genitivu (sa PN ili bez njega): PN—GN—PAT : GN—PN : MET—PN : GAM

6. ARNTHI MARKNAI AVLES MARKNAS LARTHIAL LATINIAL AVLES SEITITHES (Arnthi Marknai, kći Aula Markne i Larthije Latinije, supruga Aula Seitithe). Tako najveći raspon koji etrurska onomastička formula može doseći broji osam članova, s devetim CN, koji se, kako smo rekli, samo ponekad javlja, i to u kasnijim vremenima.

Rimska onomastička formula, u osnovi slična etrurskoj, razvija se iz nje, ali zanemarujući varijante za ženski rod. *Pater familias* je sada jedina i neosporna, suverena glava obitelji. CN je redovni element, a postaje najsigurniji za individualnu identifikaciju. PAT postaje poznat kao filijacija (FIL), dok MET i GAM potpuno nestaju. Bilježi se i ime tribusa, plemena kojemu pojedinac pripada (Sergia, Velina, Claudia, Tromentina su najčešća koja se javljaju na području naše zemlje).

Jednostavna je sekvenca, u svakodnevnoj upotrebi, slijedeća: PN—GN—CN

I QUINTUS CAESIUS MACRINUS (Kvint Cezije Makrin) (CIL, V, 309). Često se tome dodaje funkcija koju pojedinac obavlja, naročito ako je značajnija:

Ia LUCIUS VALERIUS MEMOR VI VIR AUGUSTALIS (Lucije Valerije Memor, član šesteročlanog kolegija Augustala, svećenika koji su obavljali carski kult) (CIL, V, 484).

Na nadgrobnom spomeniku potrebno je navesti ime oca, pa dobivamo slijed PN—GN—FIL—CN:

II CAIUS VETTIDIUS CAI FILIUS MAXIMUS (Gaj Valerije Maksim, sin Gaja) (CIL, III, 2932).

32 Sve to često nije dovoljno za sigurnu identifikaciju, pa se u vrijeme Carstva navodi i pleme: PN—GN—FIL—TR—CN

III MARCUS VALERIUS MARCI FILIUS CLAUDIA TRIBU LIBURNUS (Marko Valerije Liburn, sin Marka, iz klaudivjevskog tribusa) (CIL, III, 14514).

Žena se na natpisu zadovoljava sa PN, uz bližu determinanciju s pomoću standardne formule oca ili supruga. Položaj njena PN može biti na prvom ili posljednjem mjestu u slijedu: PN—FIL (PN—GN).

IVa CALPURNIA LUCI PISONIS AUGURIS FILIA (Kalpurnija, kći Lucija Pizona, augura) (J. Šašel, *Inscriptiones ...*, 260), ili FIL (PN—GN—CN)—PN:

IVb CAI VALERI OPTATI FILIA FELICULA (Felicula, kći Gaja Valerija Optata) (CIL, V, 3033).

Robovi nemaju pravo na identitet, i najčešće nose samo PN. Oslobođeni robovi (*liberti*) uz svoj CN uzimaju PN—GN gospodara, te navode činjenicu da su oslobođenici (LIB);

V LUCIUS MUTILIUS MAGNI LIBERTUS BASSUS (Lucije Mutilije Bas, oslobođenik Magna, tj. ranije se zvao Bas, i bio je rob Lucija Mutila Magna) (CIL, V, 516).

U usporedbi dvaju onomastičkih sistema, etrurskog i rimskog, nameće nam se razlika u tretiranju dviju kategorija: robova i žena. Robovi dobivaju pravo na puno „ime i prezime“ nakon oslobođenja bilo iz kojih razloga, dok se kao robovi oni na natpisima gotovo i ne javljaju. Ponešto bismo vjerojatno pretjerali kad bismo ustvrdili da je rimska žena u poiožaju sličnom etrurskom robu. Ipak na slikama u etrurskim grobnicama vidimo muškarce i žene ravnopravne. U takvim scenama oni se zajedno zabavljaju na gozbama i banketima, a i na sarkofazima su prikazani ujedinjeni nakon smrti. Rimski su patriciji preuzeli običaj priređivanja raskošnih gozbi, i pri tome upotrebljavali u osnovi iste etrurske ležaljke. Nisu međutim naslijedili onu etrursku liberalnost po kojoj taj narod odskače od ostalih italskih naroda.

Osnovna je razlika u organizaciji najniže društvene jedinice, porodice. Kod Etruščana nije bilo čvrstog patrijarhata. To nije, doduše, bio niti matrijarhat već nešto između toga. Bilo je to društvo u kojem je odnos muškarca i žene bio ravnopravan bar u privatnom životu, a možemo dopustiti mogućnost da su vjerskim i političkim životom „vladali“ muškarci.

Zbog oskudnosti izvora zasad je najveći dio njihova života obavijen velom. Neosporan je utjecaj koji su Etruščani izvršili na okolinu. Doseljeni narod je na području Apenina formirao osebujnu kulturu koja nesumnjivo ima primjese orijentalnoga. Snaga njihova nastupa bila je takva da je u kratko vrijeme unijela mnoge novine u desetak indoevropskih i autohtonih zajednica. Neke su od njih bile pod utjecajem grčkih kolonija ili heladskih gradova, pa je to pospjelo etrurski prodor. Najvrijedniji je „trofej“ etrurske kulture ipak sam grad Rim. Ne samo da su tri kralja iz najranijeg razdoblja povijesti grada bili Etrurci (Tarkvinije—Tarchnas), već je i mnoštvo drugih detalja iz svakodnevnog života prešlo iz Etrurije u Lacij: gradnja hramova sa tri prostorije (*cellae*) koji se kasnije razvio u Kapitol sa tri glavna božanstva, *haruspices* koji po etrurskom običaju proriču budućnost iz utrobe životinja i ptičjeg leta (ta je vještina bila cijenjena do u doba Carstva). Navodnjavanje i drenaža močvara je etrurska vještina, gradnja puteva isto tako. Luk postaje glavni konstruktivni element rimske arhitekture, a prenijet je iz etrurske baštine. Mnogo više bismo mogli o tome govoriti kad bi nam bio bolje poznat njihov svakodnevni život, njihov jezik. Jer danas etrursku civilizaciju poznamo isključivo iz njihovih grobova ...

U taj se okvir kontinuiteta uklapa nesumnjivo i razvoj onomastičke formule s centralnim gentilicijem, za razliku od grčkog običaja da se bilježi samo osobno ime i očevo ime.

Nadmašivši Etrurce teritorijalnom ekspanzijom i monumentalnošću građevina širom mediteranskog svijeta, pa i šire, Rimljani ipak ostaju nesvjesni duhovni nastavljači malog misterioznog naroda iz centralne Italije između rijeka Arna i Tibra. Oni su im prenijeli svoja znanja i spoznaje, i zatim utihnuli u vječnom miru povijesti.

Robert Matijašić

Bilješka

Ovaj prilog je rađen na osnovi predavanja koja su održali eminentni stručnjaci s područja etruskologije na Università Italiana per stranieri – Perugia, u sklopu tečaja „Corso di Etruscologia e di Antichità Italiche“, ljeti 1977. Među predavačima su bili profesori M. Pallottino, M. Cristofani, G. Colonna, G.A. Mansuelli, G. Campo-reale, G. Bonfante i drugi. Tipološke table su izrađene po predavanjima i radnim listovima prof. dr A.J. Pfiffiga.

IZ PREPJEVA VERGILIJEVIH GEORGICA OD ĐURA HIDŽE

O hrvatskom književniku (latinistu, prevoditelju) može se čitati dosta u našoj poslijeratnoj stručnoj i naučnoj literaturi, na primjer u časopisu ŽIVA ANTIKA. Za naše čitatelje donosimo ovdje iz neobjavljenih rukopisa iz Dubrovnika odlomak prepjeva Vergilijevih *Georgica*, II 458–540 (*Pohvala života na selu*).

Mogli bi seljani zvati se čestiti,
Da dobra njihova poznaju na sviti.
Svim harna, na dalek od boja krvnoga,
Zemlja ih nasiti iz skuta plodnoga.
Velje ako ne imaju polače, i njih vrata
I jutrom ne izmeću dvornika na jata,
Niti no hlepe steć zamjerne od kore
Pomorske žabe one šarene zatvore,
Nit sūde od mjeda korintskog slivene
I sjajne haljine sa zlatom vezene,
Nit u mast asirsku moče vune bijele,
Štete ulje maslinsko ni vonjom kanjele –
Življenje š njima je, ke itkog ne vara,
Pun mira i bogat svakijeh dobara!
Pokoje odasvud prostrane njih njive,
Vjetric, hlad, spile, i vode tijek žive.
Mukanje sitijeh volova uživaju,
I dubjâ u sjenci tih sanak hitaju,
Zvjerska su skrovišta tu i luzi zeleni,
Tu je štovnost bogova, tu su oci cijenjeni.
Tuj mladost mnog' trudi, malo ište i želi,
Pravednost od njih se najkasnije odijeli.

.....
A mene nek prime, nad ine svim mile
Pijerske diklice, ke su me stravile.
Zvijezde mi nek kažu i nebes put uče,
Kô mrak se na sunce i mjesec navuče,
Što trešnju porađa, van loga nadimlje
S česa se pučina, i u se užimlje.
Sunčani zdrak zimi što u more naglo gre,
Ljeti nam za dugo a obsjaje pozore.
Nu ako smrznuto srce mi zakrati
Da mogu otajstva naravi spoznati,
Potajan ljubiti ću selija, dubrave,
Livade, kladence i rijeke i trave.
Ah, Sperkio gdino je, gdi krasne ravnice!